

PDF hosted at the Radboud Repository of the Radboud University Nijmegen

The following full text is a publisher's version.

For additional information about this publication click this link.

<http://hdl.handle.net/2066/20403>

Please be advised that this information was generated on 2018-07-07 and may be subject to change.

SOCIOLINGUISTIEK MET EEN NIEUWE

VARIABELE: «SEKSE»

A. Angevaare

Is sociolinguïstiek linguïstiek of sociologie? Labov (1972) beschouwt zich als linguïst en heeft, ondanks de gevarieerde manier waarop hij de sociale kontekst in zijn werk betreft, moeite met het voorvoegsel 'socio-'. De-Camp (1970) daarentegen vindt Labovs aanpak van het verschijnsel van variabiliteit linguïstisch bedenkelijk en Fishman (1971) plaatst een van zijn meest fundamentele artikelen in een reader die tot titel heeft 'Advances in the Sociology of Language'. Pleidooien voor het ontwikkelen van een sociolinguïstische theorie lijken dan ook bijzonder op hun plaats, wil men recht doen aan de vele verschijnselen die opdoemen zodra de sociaal-kulturele kontekst van taal en taalgebruik in het gezichtsveld komt. Maar zoals de stand van zaken nu is lijkt het niet onverstandig met Hymes (1971) sociolinguïstiek voorlopig te beschouwen als een onderzoeksgebied waar linguïsten, sociologen en antropologen elkaar treffen, en vanuit het perspectief dat men van huis uit mee gekregen heeft relevante gegevens op te sporen en te analyseren met het oog op verdere theorievorming.

Zo'n relevant gegeven is ongetwijfeld de invloed van de sociale variabele 'seksen' op taal en taalgebruik. Het is geen nieuwe variabele in absolute zin, zoals de titel hierboven misschien zou doen vermoeden. Onderzoekers hebben zich vanouds verwonderd over een fenomeen dat wel gedoopt werd 'mannen- en vrouwentalen'. Om niet al te diep in de geschiedenis te duiken: Jespersen (1922) besteedde er ruimschoots aandacht aan. Naast de rijke documentatie die hij ook geeft, vallen een paar dingen op. Het hoofdstuk waarin hij seksuele differentiatie in taal behandelt, heeft als titel meegerekend: 'The Woman'. De implicatie zou kunnen zijn, dat de taal de taal van mannen is, de norm waarvan vrouwen in sommige opzichten afwijken. Zeker hebben meerderen zo tegen het verschijnsel van vrouwelijke taal aangekeken. Daarnaast doet hij een paar krasse uitspraken. Zo zouden mannen ingewikkelder zinskonstrukties gebruiken dan vrouwen, terwijl niet zonder in-

stemming een verklaring wordt aangehaald hoe het komt dat vrouwen sneller lezen dan mannen en een gelezen tekst beter reproduceren: ze laten elke bewering onmiddellijk en zonder inspektie door 'to fill the vacant chambers of the mind'.

Dat zulke opmerkingen Jespersen door de linguïsten, sociologen, psychologen, antropologen die de auteurs zijn van de opstellen in de bundel 'Language and Sex' (Thorne and Henley 1975a) niet in dank worden afgenomen, is te begrijpen. Sommige artikelen zijn voor dit boek geschreven, andere erin herdrukt. Zoals ze hier bijeen staan, willen ze bijdragen tot gelijkberechtiging van de vrouw. Volgens de editors Thorne en Henley heeft de sociolinguïstiek de invloed van een toenemend aantal variabelen op taal en taalgebruik bestudeerd, maar is tot voor kort betrekkelijk weinig aandacht besteed aan een wel zeer fundamentele: het verschil in sekse. Daarin komt nu verandering. Vooral in het Engels taalgebied verschijnt voortdurend nieuw werk, getuige de geannoteerde bibliografie die het tweede deel van de bundel vormt en niet op de laatste plaats de waarde ervan bepaalt. Naar aanleiding van deze uitgave wil ik, zonder volledigheid na te streven, in dit artikel een aantal kenmerken van seksuele differentiatie in taal en taalgebruik de revue laten passeren, die de laatste jaren in diverse publikaties aan de orde zijn gekomen. Tevens wil ik proberen aard en samenhang ervan enigszins te belichten door ze te meten aan verschillende beschrijvingsperspektieven.

talen

Rochefort, die in het midden van de 17e eeuw lange tijd doorbracht in het Caraïbisch gebied, meende dat mannen en vrouwen op de Kleine Antillen verschillende talen spraken. Jespersen (1922), die zijn materiaal heeft bestudeerd, zegt dat er van verschillende talen geen sprake is omdat, hoewel mannen en vrouwen gedeeltelijk verschillende woorden gebruikten, deze volgens dezelfde grammatikale regels werden verbogen. Nu is het begrip 'een taal' nogal gekompliceerd. Hymes (1971) meent, dat bij de bepaling ervan drie dimensies dooreen worden gehaald, die niet op elkaar passen. Verschillende vormen worden tot één taal gerekend óf omdat ze dezelfde historische oorsprong hebben, óf omdat de gebruikers ervan elkaar wederzijds verstaan. Bovendien wordt van 'een taal' gesproken, als het gaat om het primaire communicatiemedium van een gemeenschap. Om uit de verwarring te geraken stelt hij voor uit te gaan van het begrip 'speech community'. Erg helder is die oplossing niet, want blijkens zijn zeggen kan 'dezelfde taal' buiten die

gemeenschap worden gesproken, en dan blijft de vraag hangen, in termen waarvan 'een taal' dan wel gedefinieerd moet worden. Labov (1972) pakt het probleem scherper aan. Dat mensen verschillend spreken vindt hij voor het bestaan van een taalgemeenschap niet bezwaarlijk, als ze maar 'share a set of social attitudes towards language' (1). Door 'een taalgemeenschap' en 'een taal' niet als funkties van elkaar te definiëren, maar een taalgemeenschap in termen van 'beliefs' en een taal als datgene wat door mensen met dezelfde 'beliefs' gesproken wordt, vermijdt hij een cirkelredenering en karakteriseert hij 'een taal' als een sociaal-psychologisch begrip (2). Met andere woorden: mensen die vinden dat ze dezelfde taal spreken, spreken dezelfde taal. Maar welke criteria men ook gebruikt, volgens geen daarvan schijnen taalverschillen tussen mannen en vrouwen als verschillende talen te moeten worden opgevat.

dialekten

Men zou de verschillende talen (een term die ik gemakshalve, maar zonder enige technische bijbedoeling, blijf gebruiken) van mannen en vrouwen kunnen opvatten als verschillende dialecten. Ook dat heeft zijn bezwaren. De term dialect is primair van toepassing op variëteiten van regio's of van klassen, die ontstaan zijn doordat leden van zo'n regio of klasse veel vaker met elkaar dan met buitenstaanders communiceren. In de meeste gemeenschappen is echter het verkeer tussen de seksen tot op grote hoogte vrij, zodat het niet voor de hand ligt taalverschillen tussen seksen op communicatieve barrières terug te voeren. Daarnaast is het de vraag of vrouwen resp. mannen zoveel meer met elkaar dan met de andere sekse omgaan, dat daaruit het onderscheid te verklaren zou zijn. Ongetwijfeld zijn er culturele verschillen, en ook zijn alle verschillen niet gelijk. Mannen hebben vaak ander werk dan vrouwen, maar de verschillen die daarmee gepaard gaan korreleren in de eerste plaats met de faktor beroep. Als men die buiten beschouwing laat blijft toch staan, dat ook in de promiscue westerse samenleving mannen en vrouwen zich linguïstisch van elkaar onderscheiden. Het mechanisme dat daaraan ten grondslag ligt is blijkbaar anders dan dat waardoor bijvoorbeeld regionale verschillen ontstaan.

Om het probleem van een andere kant te benaderen: taalverschil tussen seksen is, naar het schijnt, geen verschil *sec.* Het is niet ongebruikelijk, dat aan taalverschillen betekenis wordt toegekend. Sommige dialecten gaan door voor 'plat'. Maar het verschil is ^{er}logisch eerder dan de geprojecteerde betekenis. Hier is het probleem ingewikkelder. Er zijn verschillen die fysiologisch bepaald zijn, al zijn die misschien kleiner dan men spontaan

zou vermoeden. Maar er zijn ook andere, die door de betekenis van de relatieve positie van de seksen geïnduceerd zijn.

Op grond van de andere oorsprong van minstens een belangrijk deel van de taal van mannen en vrouwen is het wenselijk ze niet met regionaal of klassebepaald spreken onder één noemer te vangen. Van de andere kant zou men, als men niet op de herkomst let, verschillende taaleigens die met verschillende sociale variabelen korreleren, methodisch over één kam kunnen scheren. Toch blijven er bezwaren. Een daarvan is, dat we niet of nauwelijks weten, in hoeverre klasse- en sekse-variabelen interfereren. In het verleden is vooral onderzoek gedaan naar seksuele differentiatie in exotische talen. Nu, onder invloed vooral van feministische stromingen, komt met name in Amerika onderzoek binnen de westerse kultuurkring op gang. Maar dat richt zich tot dusverre hoofdzakelijk op de blanke bevolking, en dan vooral weer op de middle- en upper-middle-class (3). Is seksuele differentiatie afhankelijk van sociale klasse? Kan men, vanuit makro-standpunt, op gelijke manier spreken van seksuele en sociale differentiatie? Het onderzoek is te weinig gevorderd om generaliserende uitspraken te doen.

Er is een ander bezwaar. Sommige taalvormen komen exclusief voor bij vrouwen, andere bij mannen. Vele worden bij voorkeur door mannen, resp. vrouwen gebruikt. Bodine (1975) heeft hiervoor de termen sekse-exklusief en sekse-preferentieel voorgesteld. Nu heeft Labov en hebben na hem anderen een mogelijkheid geschapen om preferentieel gebruik van een vorm in de grammatikale beschrijving op te nemen. Maar dat gebruik moet dan wel aan bepaalde voorwaarden voldoen. Er moet een zodanige systematische frekwentie-verhouding zijn tussen de betreffende vorm en de sociale omgeving - in dit geval de feature \pm Man (c.q. Vrouw) - dat het verschijnsel in de vorm van een variabele regel in de grammatika kan worden opgenomen. Misschien geldt dat voor fonologische variabelen, zoals door Labov (1972), of voor de verschillende realisaties van een achtervoegsel als -ing, zoals door Fischer (1958) voorgesteld (4). Maar geldt het ook voor andere aan sekse gebonden vormen? Het onderzoek is, voorzover ik kan nagaan, nog te anekdotisch om hierover uitspraken te doen. Misschien zal men in mannen- en vrouwentaal een onderscheid moeten maken tussen funktionele en meer 'konstante' varianten. Dat zou betekenen dat het bestaande beschrijvingsapparaat tegen de behandeling van mannen- en vrouwentaal, als eenheden, niet opgewassen is, of dat de verschijnselen die onder deze noemers vallen niet systematisch als eenheden beschrijfbaar zijn. Bij de huidige stand van het onderzoek is een lossere aanduiding als 'Language and Sex' dan ook het meest verantwoord.

stijlen

Thorne en Henley (1975b) volgen Kramer(1975), die mannen- en vrouwentaal kategoriseert als stijlen. Kramer neemt de definitie over van Ervin-Tripp (1972), die stijl omschrijft als 'the co-occurent changes at various levels of linguistic structure within one language' (5). Ook tegen deze subsumptie zijn bezwaren in te brengen. Labov (1972), bij wie Ervin-Tripp zich aansluit, zegt dat stijlen situationeel bepaald zijn. Mogelijk zijn er in mannen- en vrouwentaal stijlen te onderscheiden, maar dat het zelf stijlen zijn lijkt moeilijk houdbaar (iets anders is, of bijvoorbeeld informeel spreken van vrouwen in een ander segment van het stilistisch kontinuum geplaatst moet worden dan dat van mannen). Verder is niet duidelijk hoe het begrip co-occurrence hier verstaan moet worden. Thorne en Henley (1975b) verzamelen uit verspreide studies een aantal kenmerken van vrouwelijk spreken: bepaalde fonologische features (bijv. -ing); bepaalde intonatiepatronen; minder frekwent gebruik van vloeken, grappen, vijandige werkwoorden; meer gebruik van verba die een psychologische toestand aanduiden, van versterkende woordjes als so en such, van adjektieven als adorable en lovely, van tagvragen; voorkeur voor conjunkties i.p.v. interjekties om verandering van topic aan te geven; voorkeur voor bepaalde onderwerpen en genres, enzovoorts. Ervin-Tripp zegt, dat we van co-occurrence regels kunnen spreken, wanneer er voorspelbaarheid is tussen linguïstische vormen (6). Maar of de door verschillende auteurs beschreven kenmerken zo strikt samenhangen of meer gezien moeten worden als een lossere kollektie van eigenschappen van vrouwelijk spreken, is een open vraag. Thorne en Henley (1975b) maken trouwens zelf een behartenswaardige opmerking:

'Such co-occurrence, as well as the relative frequency of many of these features in female vs. male speech, remains to be demonstrated in a systematic and empirical way. We know very little about the rules and restrictions inherent in the sexual differentiation of speech, nor about the interrelations of different levels of linguistic structure involved in male and female styles'. (7)

situatie

Een enigszins ander beschrijvingsperspektief opent zich, wanneer men een observatie van Goffman in acht neemt (Thorne en Henley (1975b) wijzen daar ook op). Goffman (1964) zegt (een beetje overdreven), dat 'each year new social determinants of speech behaviour are reported'. Zonder op het belang daarvan te willen afdingen, stelt hij toch voor een 'particularly subversive type of social correlate of speech', de sociale situatie, als

uitgangspunt te nemen. Dan komen vragen aan de orde als:

'Is the speaker talking to same or opposite sex, subordinate or super-ordinate, one listener or many, someone right there or on the phone; is he reading a script or talking spontaneously; is the occasion formal or informal, routine or emergency? Note that it is not the attributes of social structure that are here considered, such as age and sex, but rather the value placed on these attributes as they are acknowledged in the situation current and at hand'. (8)

Dit citaat kan op meerdere manieren worden verstaan. Het is bijvoorbeeld mogelijk dat de situatie, als type, een bepaalde waarde toekent aan het man- of vrouw-zijn. Antropolinguïstische literatuur, hoewel niet steeds op dit thema toegeschreven, levert tal van voorbeelden. Bij de Wolof (een stam in Senegal) groet, *ceteris paribus*, de vrouw de man het eerst (9). Economische affaires in een dorp op Madagaskar worden door vrouwen afgehandeld, en dat vereist een directe en zakelijk manier van spreken (*resaka*) (10). De Barundi (inwoners van het huidige Burundi) kennen verschillende opvoedingsstijlen. De jongens uit de hoogste kaste lerende korrekte formules voor het houden van een lijkrede, het vellen van een oordeel enzovoorts, maar meisjes leren ontwijkend te praten en luisteren, en spreken in het openbaar is voor haar ongepast (11). Bij de Cree Indianen (Alberta, Canada) kan een vrouw in het bijzijn van een man een bepaald verhaal eventueel voor een vreemde vertalen, maar ze kan het niet 'brengen', en als ze dat toch doet, is de situatie gemarkeerd (12). In de Afro-Amerikaanse gemeenschap kunnen vrouwen 'sounden', maar niet in de kontekst van het taalgebeuren 'verbaal duel' (13).

Het citaat krijgt een ander aksent als het wordt toegepast op de ontelbare gesprekssituaties waarin het man- of vrouw-zijn formeel geen relevante variabele is. Het wordt dan aan de partners overgelaten over de relevantie ervan te beslissen. Sacks e.a. (1974) noemt dit type gesprek konversatie (of konversationele aktiviteit) en definieert het in termen van een beurten-systeem dat neutraal is, d.w.z. formeel aan geen van de gesprekspartners, ook niet aan man of vrouw, een voorkeursbehandeling geeft. Het vermoeden lijkt niet ongegrond, dat het systeem ook in andere opzichten neutraal is. Maar onderzoek leert, niet helemaal onverwacht, dat man- of vrouw-zijn een factor is die, min of meer ondergronds, voortdurend meespeelt. Zimmerman en West (1975), die op basis van Sacks' beurtensysteem een aantal gesprekken tussen telkens twee personen hebben geanalyseerd, ontdekten dat de elf door hen onderzochte gesprekken tussen vrouw en man opvallend afwijken van gesprekken tussen vrouw/vrouw of man/man. Van de interrupties kwam 98%, van de overlaps zelfs 100% op rekening van de mannen, die bovendien hun 'minimal responses' (kleine tekens dat men luistert, zoals knikjes, instem-

mend gebrom, etc. (14)) vaak langer dan normaal aan hun vrouwelijk gesprekspartner onthielden (de auteurs verbinden er de hypothese aan, dat deze kenmerken functioneren als tactieken met behulp waarvan mannen het gespreksonderwerp onder controle houden). Soskin en John (1963) die, gebruikmakend van een miniatuurzendertje, 16 uur spontaan spreken van een echtpaar in een natuurlijk setting opnamen, konden vaststellen dat de man significant meer sprak dan de vrouw, een resultaat dat door andere onderzoeken wordt bevestigd en dat, gezien de 'vrije' lengte van beurten, geen functie is van konversatie als zodanig. Lakoff (1975) zegt (maar haar bewering steunt niet op systematisch onderzoek), dat mannen zich voorstellen met hun beroep en getrouwde vrouwen in termen van hun man: 'ik ben de vrouw van X'. Volgens andere auteurs zou de aanspreking tussen man en vrouw, ook wanneer ze dezelfde opleiding en rang hebben, asymmetrisch zijn in het nadeel van de vrouw. Vrouwen zouden bijvoorbeeld sneller met de voornaam worden aangesproken. Dat zou veelzeggend zijn, omdat het onderzoek van Brown en Gilman (1966) heeft uitgewezen dat statusverschil wordt aangeduid door asymmetrie van aanspreking. Zulke verschijnselen worden vaak door diverse auteurs geattaqueerd en dat laat zich begrijpen, want het duet begroeting/aanspreking manoeuvreert partners in een bepaalde positie t.o.v. elkaar. Het verschijnsel wordt des te belangrijker, wanneer op vrouwen zou kunnen worden overgedragen wat voor ondergeschikte personen in het algemeen schijnt te gelden, nl. dat ze de neiging hebben c.q. gedwongen worden (vaak keerzijden van één medaille) heel hun hebben en houden voortdurend bloot te leggen voor statushogeren (15).

Ook de inhoud van beurten is door diverse auteurs bestudeerd. In een fraai onderzoek heeft Barron (1971), op basis van een vergelijking van de betekenissen van naamvallen en niet-linguïstisch sekse-bepaald gedrag, hypothesen opgesteld over verschillend gebruik van naamvallen door mannen en vrouwen. De hypothesen werden voor een deel wel, voor een deel niet bevestigd. Vrouwen gebruikten bijvoorbeeld, zoals voorspeld, meer de participative (type: I see him). Lakoff (1975) meent te konstateren, dat vrouwen uit haar eigen milieu tag-vragen (type: the way prices are rising is horrendous, isn't it) gebruiken in omstandigheden waarin dat type niet verwacht wordt. Tag-vragen, aldus Lakoff, bevinden zich halverwege tussen een mededeling en een ja/nee vraag. Vrouwen zouden geneigd zijn deze vorm te gebruiken, ook al weten ze precies wat ze vinden, om conflicten met de toegesprokene te vermijden. Het is of ze houvast zoeken bij de toegesprokene. Iets dergelijks, zegt Lakoff, doet zich voor bij een bepaald intonatiepatroon dat door Brend (1975), die een aantal intonatiepatronen heeft onderzocht welke exclusief

of preferentieel door vrouwen worden gebruikt, 'request confirmation pattern' is gedoopt. Volgens Key (1975) hebben vrouwen de neiging zich voortdurend te verontschuldigen, terwijl mannen menen vrouwen steeds van alles te moeten uitleggen; ze praten ook patroniserend.

Bij konversatie-analyse rijst de vraag, in hoeverre het onderscheid tussen verbale en niet-verbale middelen die relaties signaleren, zin heeft (16). Als de laatste in het onderzoek worden betrokken blijkt dat vrouwen meer glimlachen, meer ruimte maken voor mannen, meer kijken naar de spreker dan mannen doen, terwijl mannen meer staren naar een vrouw en zich sneller veroorloven een vrouw aan te raken dan andersom (17). Deze dimensie is vooral door sociaal-psychologen onderzocht. Zo ergens, dan blijkt hier dat sociolinguïstiek het best kan worden opgevat als een interdisciplinair onderzoeksgebied. Het is niet enkel zo dat verbale en niet-verbale middelen soms voor elkaar substitueerbaar zijn (18), maar ze veronderstellen elkaar ook en vullen elkaar aan.

konversationele 'grammatika'

De vraag naar een konversationele grammatika, d.w.z. naar een beschrijvingsapparaat dat verbale en niet-verbale middelen in functie van konversationele activiteit integreert, is uitgesproken prematuur. Toch dringt ze zich op, naargelang er vanuit meer hoeken naar konversatie wordt toegewerkt. Sacks e.a. (1974) spreekt het vermoeden uit, dat konversatie, althans in onze westerse cultuur, de centrale gespreksvorm is waarvan alle andere, meer geïnstitutionaliseerde vormen, transformaties zijn. De basis ervan is de oppositie spreker/toegesprokene, maar voor de rest is ze kontekst-vrij. Ze is tegelijk ook kontekst-sensitief, d.w.z. toegankelijk voor alle waarden die in een cultuur gelden. Ze is ook toegankelijk voor de waarden \pm Vrouw (c.q. Man), gedistribueerd over sprekers en hoorders: man vs. vrouw, vrouw vs. man, man vs. man, vrouw vs. vrouw, in samenhang met waarden die in een partikuliere kontekst aan andere factoren worden toegekend als leeftijd, onderwerp, kanaal, enzovoorts. Grammatikale selekties, als functies van toegekende waarden, liggen op hetzelfde nivo als selekties van andere middelen die relaties signaleren: distributie van beurten, oogopslag, gelaatsuitdrukking, aanrakingen, gebaren, enzovoorts (19). Schema's van code-selektie en code-switching liggen niet bij voorbaat vast. Primair zijn de waarden die aan sociale attributen worden toegekend 'as they are acknowledged in the situation current and at hand' (20). Dat hoeft niet te betekenen, dat het toekennen van waarden volkomen vrij is, maar wel dat er for-

meel een marge van beslissingen door de partners voor de partners aanwezig blijft. Dat impliceert, dat men niet enkel kan letten op de konversatie als type, maar ook en vooral op de konversatie als een 'occasion of speech': per geval moet worden uitgemaakt, hoe de sociale attributen door de gesprekspartners zijn gewogen. Daarmee wordt niet ontkend, dat bepaalde attributen niet keer op keer doorslaggevend kunnen zijn. Maar juist de neutraliteit van de konversatie per se brengt dan op een voor de konversatie specifieke manier de druk in reliëf van de waarden die door de samenleving aan bepaalde attributen wordt toegekend.

In zo'n konversationele grammatika blijven korrelaties verondersteld. Alleen is het apparaat waarmee men ze beschrijft gedifferentieerder dan wanneer men uitsluitend sprekers kategoriseert. En verder is de status van de korrelaties specifiek. Ze vloeien niet uit de konversatie als zodanig voort en hun aan- of afwezigheid stempelt de konversatie niet als gemarkeerd of ongemarkeerd. Wanneer de omschrijving die Goffman en Sacks geven juist is, is ze een perfecte weerspiegeling van de maatschappij waarin we leven: formeel zijn we allemaal gelijk, maar de praktijk laat het danig afweten.

In dit verband rijst nog een vraag. Sacks (1972a, b) heeft aannemelijk gemaakt, dat sprekers per geval moeten beslissen onder welke identiteit ze elkaar benaderen. Hoewel een individu op meerdere wijze kategoriseerbaar is (bijvoorbeeld als schrijfster, gemeenteraadslid, doopsgezinde, vrouw), kan in een gesprek in principe met één categorie worden volstaan (de regel van referentiële adekwaatheid). Maar dat hoeft niet, en hoewel het onderzoek een veel te smalle basis heeft om algemene konklusies te trekken rijst toch het vermoeden, dat met name het man/vrouw-zijn konstant relevant is en mede van invloed op diverse komponenten van het gesprek. Thorne en Henley (1975b) maken een opmerking die in dit verband van belang kan zijn:

'One's sex is not a role in the way that being a parent, piano teacher, or plumber is a role; sex is less changeable and changing, and it is central to identity and infuses all other roles that one plays.' (21).

sociologisch gezien

Haas (1964) heeft een bruikbaar schema ontworpen om seksuele differentiatie in taal te ondervangen. Seksuele differentiatie komt voor niet alleen op basis van de sekse van de spreker, maar ook op basis van de sekse van degene tot wie gesproken wordt, of op basis van een combinatie van beide. Voorbeelden van de eerste soort: in het Koasatie (een Muskogee-taal, Louisiana) zijn sommige door mannen gebruikte vormen langer dan die van vrouwen:

lakáwwitak (laat mij het optillen, vrouwelijk) vs. lakáwwitaks. Ik voor man-

nen is in het Thais phom, voor vrouwen dichan (het Japans vertoont onder bepaalde omstandigheden iets dergelijks). Leksikale verschillen betreffen vaak verwantschapsnamen, zoals Jespersen al vaststelde. Rochefort vermeldde, dat mijn vader voor de Antiliaanse mannen youmáan was, voor de vrouwen noukóu-chili. Voorbeelden van de tweede soort zijn zeldzamer en komen vooral voor bij tweede-persoonspronomen. In het Tunica (Louisiana) zijn dat voor een man má (sing.) en wi'nima (dualis en pluralis), voor een vrouw resp. he'ma en hi'nima. Nog zeldzamer zijn voorbeelden van de derde soort. Hier zijn in principe 4 mogelijkheden. Het Biloxi, een nu uitgestorven Sioux-taal, realiseert er drie van in de imperatief. Draag het is man vs. man ki-kanko', man of vrouw vs. vrouw ki-tki', vrouw tegen man ki-tate'.

De eerste indruk zou kunnen zijn, dat men hier te maken heeft met singulariteiten van 'exotische' talen. In westerse talen komen (bij mijn weten) zulke verschijnselen niet voor, behalve wanneer substantieven die personen aanduiden worden gebruikt om iemand aan te spreken (pardon meneer). Het perspectief wordt anders, wanneer men bedenkt dat zulke onderscheidingen relaties signaleren. De Saussure (1964) heeft opgemerkt, dat 'au point de vue de fonction, le fait lexique peut se confondre avec le fait syntaxique' (22).

Wanneer men zich op konversationeel standpunt plaatst, zijn de fenomenen minder vreemd. Het verschil met westerse talen is dan vooral, dat seksrelatieaanduidingen zich syntactisch en leksikaal gestabiliseerd hebben en, naar het schijnt, situatie-onafhankelijk worden gebruikt.

Bodine (1975) voegt aan de door Haas onderscheiden verschillen nog een vierde soort toe: seksuele differentiatie op basis van sekse over wie gesproken wordt. Deze manifesteert zich bijvoorbeeld in paren als jongen en meisje, die seksueel gemarkeerd zijn, en in pronominale referentie. Nu is het natuurlijk een feit dat deze differentiatie in tal van gevallen voorkomt zonder dat ze, eksklusief of preferentieel, aan vrouwelijke of mannelijke sprekers kan worden gekoppeld. Toch wil Bodine ze met de andere differentiaties verbinden. En dan is het haar niet enkel te doen om een schema waarin alle soorten differentiatie kunnen worden gevat. De seksen manifesteren zich niet alleen op verschillende nivo's, maar de wijzen waarop ze zich manifesteren vertonen markante parallellen. Of men nu seksuele differentiatie neemt op basis van degene die spreekt of van degene over wie gesproken wordt, in beide gevallen komen de seksen naar voren volgens de betekenis die hun in de samenleving wordt toegekend. Bodine ziet differentiatie op alle 4 nivo's als manifestaties van een 'sociale dieptestructuur' of, in haar eigen bewoordingen:

'Gender and differences between the speech of women and men may be related as different manifestations of similar social, psychological, or cognitive tendencies, which this writer considers more plausible'. (23)

betekenis

De vorige paragraaf roept automatisch de vraag op naar het waarom van seksuele differentiatie in taal. Om daar achter te komen moeten de verschillen in een ruimere sociale kontekst worden geplaatst. Thorne en Henley (1975b) brengen de verschillende perspectieven terug tot drie:

- Volgens Birdwhistell (1970) is in tegenstelling tot andere soorten het seksueel dimorfisme van mensen zwak ontwikkeld. Vanwege het kardinale belang ervan worden daarom houding, gebaar, gelaatsuitdrukking en ook het spreken als het ware uitgebuit om het te aksentueren. Seksuele differentiatie in het spreken kan worden begrepen als één manier waarop seksuele verschillen sociaal gemarkeerd worden. Interessant is in dit verband het onderzoek van Sachs (1975), dat aantoonst dat reeds in de prepuberale fase de seksen, bij geen of minimaal verschil in omvang van het stemkanaal, op spreken kunnen worden onderscheiden.
- Relatief ruim aandacht is besteed (en dat is geen wonder gezien de inspiratie die aan veel van dit soort onderzoek ten grondslag ligt) aan de mogelijkheid/feitelijkheid dat taal funktioneert als middel om de ongelijkheid tussen de seksen te aktualiseren en stabiliseren. In het bovenstaande zijn enkele verbale en niet-verbale middelen die dominantie en onderworpenheid tot uitdrukking brengen, al ter sprake gekomen. Ander onderzoek betreft taal over mannen en vrouwen. Semantische degradatie van termen voor vrouwen is een onderzoeksgegeven dat regelmatig terugkeert. Schulz (1975) is de geschiedenis van zulke termen in het Engels nagegaan en komt tot de konklusie dat praktisch elk woord met oorspronkelijke neutrale betekenis negatieve konnotaties heeft gekregen. De pejoratie begint soms mild, maar het woord zakt gaandeweg dieper tot het een seksueel scheldwoord wordt. Zulke woorden komen uit alle hoeken van de samenleving. Termen die oorspronkelijk hooggeplaatste personen aanduiden: mistress; uit de huishoudelijke sfeer: hussy (van vrouwelijk hoofd des huizes trapsgewijs afgezakt tot prostituée); broad (van meisje/jonge vrouw tot prostituée); beldam (van grootmoeder tot feeke); cow (van korpulente vrouw tot prostituée). Kooswoorden voor vrouwen ondergaan hetzelfde lot: tart is zijn carrière als troetelnaampje begonnen. Twee dingen vallen op. Termen die mannen/jongens aanduiden blijven doorgaans buiten schot, en terwijl woorden voor mannen zonder veel bezwaar voor vrouwen kunnen worden gebruikt (bachelor), is het omgekeerde vaak beledigend

(old maid). Iets dergelijks geldt, als een man praat als een vrouw, c.q. een vrouw als een man; de man is verwijfd, maar de vrouw maakt misschien kans dat ze meer au sérieux genomen wordt. Het 'oversteken van de sekse-barrière' heeft zijn konsekwenties.

Wat is de verklaring van dit mechanisme? Schulz beroept zich op Allport (1966), die een vooroordeel beschrijft als een label waarmee een in-groep een out-groep stereotypeert en die de gebruikers ervan blind maakt voor eigenschappen die met het stereotype in strijd zijn. Basiseigenschappen van het vooroordeel zijn kleinering en overgeneralisering. Antifeminisme bevat beide er hetzelfde, voegt Schulz eraan toe, kenmerkt degraderende woorden voor vrouwen. En wat is de oorzaak van het vooroordeel? Volgens Schulz is het angst van de man die zich door de vrouw bedreigd voelt.

Interessant is ook het onderzoek van Nilsen (24). Zij vond 500 leksikale items met de markers +Man of +Vrouw (385 mannelijke en 132 vrouwelijke termen), analyseerde die op bepaalde semantische features en vergeleek die weer met de beide markers. Een paar van haar bevindingen: van de woorden met +Prestige waren er 108 mannelijk en 18 vrouwelijk. Er was een hoge correlatie tussen algemene en prestigetermen (beide mannelijk). Van een bepaalde groep woorden is het basiswoord niet voor geslacht gemarkeerd, maar wel is er een vrouwelijk woord van afgeleid, bijv. author-authoress. Blijkbaar heeft het -er/-or suffiks (met de betekenis 'doener') een mannelijke connotatie.

Een hoofdstuk apart vormt de pronominale aanduiding. Dit is gevaarlijk terrein. Genus is een syntaktisch begrip en heeft betrekking op de klassifikatie van zelfstandige naamwoorden voor kongruentie en pronominale referentie. De relaties tussen 'natuurlijk' en grammatikaal geslacht is dubieus. Misschien is er ooit verband geweest, en het is een empirisch feit dat in de meeste talen die genus kennen er een of andere semantische basis voor de klassifikatie is, die overigens geen sekse hoeft te zijn, zoals bijv. blijkt uit de 6 grammatikale geslachten van het Swahili (25). In Nederland heeft destijds vooral Royen (1929) zich heftig tegen de identifikatie van genus en sekse verzet. Hij had daarbij primair de kongruentie van het adjektief op het oog maar erkende, dat bij pronominale aanduiding het natuurlijk geslacht een rol kon spelen. Lyons (1969) drukt zich iets sterker uit. Hij zegt dat in het Frans en het Swahili het grammatikaal geslacht dominant is 'within the noun phrase; but 'natural' gender may prevail in pronominal reference' (26). Dat is precies waar Bodine (1975a) op inspeelt. Ze heeft een interessante tocht gemaakt langs Engelse preskriptieve grammatici. Die

- zijn over het algemeen van oordeel, dat bij een enkelvoudig sekse-onbepaald antecedent altijd he gebruikt moet worden, omdat er geen sekse-onbepaald pronomen voor de derde persoon is, en dan heeft he de voorkeur, omdat 'the Masculine gender is more worthy than the Feminine', wat later wordt afgezwakt tot 'the masculine Person answers to the general Name, which comprehends both Male and Female' (27). Maar volgens Bodine was zo'n sekse-onbepaaldpronomen er wel degelijk. Voor de 18e eeuw werd enkelvoudig they gebruikt in gesproken en geschreven taal, en in gesproken taal is dat nog zo (everyone worried, but they all passed), zoals ook Jespersen (1924) konstateert: 'colloquially the pl. they is often used' (28). Ze signaleert de volgende inkonsekwentie: de grammatici hadden (en schoolboekenschrijvers hebben nog steeds) wel oog voor kongruentie in getal, maar niet voor kongruentie in geslacht. Ze pleit voor gebruik van they en/of het, in Amerikaans Engels eveneens in gebruik zijnde he or she. Tegen Lakoff (1975), die vindt dat het weinig zin heeft om pronominaal gebruik te proberen te veranderen, omdat de pronomina te diep in het taalsysteem geworteld zijn, voert ze twee argumenten aan: enkelvoudig they en he or she leven in Amerikaans Engels, en het tweede-persoonspronomen thou-thee is onder pressie van een gelijkheidsideologie ook uit het Engels verdwenen, zoals trouwens in een aantal Europese talen tweede-persoonspronomina verandering hebben ondergaan of bezig zijn te ondergaan (29).
- Een derde faktor die verschillen in de hand werkt is volgens Thorne en Henley (1975b) de traditionele arbeidsverdeling tussen vrouw en man. Impliceert dat gedeeltelijk verschillende vokabularia? Nida (1947) en Lakoff merken op, dat vrouwen doorgaans over meer kleurentermen beschikken dan mannen. Conklin (30) zegt dat de seksen verschillende woorddomeinen beheersen, die een weerspiegeling zijn van hun rollen in de samenleving. Connors (1971) konkludeert na een uitvoerig onderzoek over de belangrijkste Romaanse talen, Engels en Duits, dat vrouwelijke agentieven voor beroepstermen een gemarkeerde categorie vormen. Tussen de mannelijke en vrouwelijk categorie bestaat geen evenwicht, o.a. omdat de mannelijke term beide seksen kan representeren en de meeste beroepen tot dusver aan mannen waren voorbehouden. De tendens om vrouwelijk beroepsagentieven te maken is in Rusland en Israël veel groter dan in West-Europa, misschien omdat vrouwen daar van meet af aan aan de opbouw van een nieuwe maatschappij hebben meegewerkt, terwijl in West-Europese landen de produktie van agentieven geremd kan worden door het triviale feit dat het potentieel agentief al bezet is om echtgenotes van mannen met een bepaald beroep (vicar/vicaress) of een machine (Fr. faucheuse= maaimachine) of produkten etcetera aan te duiden, of door het

nog triviale feit dat vrouwelijke agentieven regelmatig gepejoreerd zijn. Connors is er dan ook niet zeker van of het raadzaam is de seksen per beroep morfologisch te markeren.

stereotypen

De vraag wat de houding is van sprekers t.o.v. het verschil tussen het spreken van mannen en vrouwen is ingewikkeld en kan het best in deelvragen worden opgesplitst. Als men afziet van het probleem onder welke omstandigheden de verschillen optreden, is een eerste vraag: zijn er verschillen en zo ja, welke? Het antwoord op die vraag lijkt eenvoudiger dan het is. De geschiedenis leert, dat onderzoekers van met name vreemde talen/kulturen de neiging hadden hun eigen taal als referentiekader te gebruiken en verschillen die ze van huis uit kenden niet te zien c.q. te onderschatten, andere te overschatten (dat gold bijv. voor eksklusief gebruik gebaseerd op de sekse van de spreker). Het model van Bodine is dan ook mede bedoeld om alle logische mogelijkheden te ondervangen.

De sprekers zelf verkeren uiteraard in een andere positie. Flannery (1946) zegt, dat de Gros-Ventre Indianen (Montana) zich ervan bewust zijn dat er leksikale verschillen zijn, die ook kunnen aanwijzen en de korrekte woorden gebruiken als ze de andere sekse citeren. Er is ook een enkel fonologisch verschil: affrikaten bij mannen zijn velare stops bij vrouwen. De seksen weten dat er verschil in uitspraak bestaat, maar citeren elkaar in hun eigen idioom en kunnen het verschil niet aangeven. Daarentegen vermeldt Haas (1964), dat bij de Koasatie de seksen elkaars vormen wel degelijk kunnen uitspreken.

Een vraag is, welke verschillen mannen en vrouwen wederzijds waarnemen en met welke graad van bewustheid en exaktheid. Het ligt voor de hand dat sekse-eksklusieve verschillen toegankelijker zijn dan preferentiële, leksikale toegankelijker dan fonologische, enzovoorts. Een vraag is voorts, in hoeverre de waardering die men voor eigen en andermans spreken heeft, met de waarneming interfereert. Volgens Labov (1972) dringt slechts een klein aantal sociolinguïstische markers tot het sociaal bewustzijn door. Dat zijn dan stereotypen. Of er al dan niet een vaste relatie is tussen zulke stereotypen en aktueel gebruik kan slechts op grond van empirisch onderzoek worden uitgemaakt. Een befaamd stereotype is, dat vrouwen 'beter' of 'beschaafder' spreken. Trudgill (1975) heeft de betekenis van die uitspraak gespecificeerd en suggereert ook een verklaring voor het feit dat vrouwen meer standaardvormen gebruiken: ze zoeken linguïstisch kompensatie voor hun ondergeschik-

te positie. Andere stereotypen zijn minder vleidend voor vrouwen. Dat roept onmiddellijk vragen op als: op welke kenmerken van vrouwelijk spreken hebben de stereotypen betrekking? Wat is de interrelatie van stereotypen?

Kramer (1975), een term van Hoenigswald benuttend, spreekt over folk-linguistics. Populaire overtuigingen worden niet altijd uitgesproken, maar zijn af te leiden uit etikette-handboeken, romans, cartoons.

Ze komt tot de volgende uitspraak:

'There seems to be a conflict not only between what women's speech really is like and what people think women's speech really is like, but also between what people think women's speech really is like and what they think it should be like' (31).

Kramer (1974) maakt iets hiervan als volgt aanschouwelijk. Ze analyseerde 156 cartoons uit 13 opeenvolgende afleveringen van The New Yorker (ze vroeg bovendien aan 25 mannelijke en 25 vrouwelijke studenten elk onderschrift toe te wijzen aan een vrouw of een man; de antwoorden vertoonden een duidelijke consensus). In de cartoons traden ondubbelzinnige verschillen aan het licht. Vervolgens liet ze 17 mannen en 17 vrouwen twee foto's beschrijven, een van mensen en een van een gebouw, en onderzocht de antwoorden op een aantal stereotypen. De analyse leverde geen duidelijke seksverschillen op. Natuurlijk moet er rekening mee worden gehouden, dat het hier om geschreven taal ging. En de implicatie van het onderzoek is ook niet, dat er geen verschillen zijn, maar wel dat ze empirisch moeten worden gefundeerd. Overigens vindt Kramer, dat overtuigingen t.a.v. taalverschil tussen de seksen even belangrijk kunnen zijn als feitelijke verschillen. Zolang vrouwen een ondergeschikte rol spelen, zal hun taal gestereotypeerd worden als 'anders' en 'minder'.

Onderzoekingen als die van Kramer roepen onmiddellijk een aantal vragen op, zoals:

- wat is het feitelijk verschil tussen het spreken van mannen en vrouwen?
- welke stereotypieën over de vrouw worden op het vrouwelijk spreken geprojecteerd?
- zijn er kenmerken van vrouwelijk spreken die semantisch neutraal en diensengevolge meer vatbaar zijn voor stereotypische projecties?
- in hoeverre voegen vrouwen zich linguïstisch naar de van haar verwachte rol? Bijv.: welke kenmerken van vrouwelijk spreken laten zich als functie van haar rol interpreteren?

onderzoek

Dubois en Crouch (1975) hebben het eerste deel van Lakoff (1975), dat te-

voren als tijdschriftartikel verschenen is, geanalyseerd. Ze hebben serieuze kritiek op wat Lakoff zegt over de betekenis van tag-vragen en staven dat met een aantal observaties. Zelfs al zou ze de betekenis korrekt hebben geïnterpreteerd, dan nog is het de vraag of ze korreleert met de juiste variabele. Maar die vraag is onbeantwoordbaar, omdat Lakoff's onderzoeksmethode bestaat uit introspektie samen met onsystematische, ongecontroleerde en onverifieerbare observaties. Dubois en Crouch hebben het spreken in een authentieke sociale kontekst onderzocht. Er waren 33 tag-vragen, alle van mannen. Ze konkluderen, dat de generaliserende uitspraak van Lakoff mag worden betwijfeld.

Het onderzoek van de verhouding tussen taal en sekse bevindt zich in een stroomversnelling. Daarbij wordt van diverse methoden gebruik gemaakt. Thorne en Henley (1975b) vermelden er een aantal, zonder een voorkeur uit te spreken. Ze nemen een relativistisch standpunt in. Daarmee wordt niet ontkend, dat juist in dit soort onderzoek de methode van het grootste belang is. Er wordt op dit terrein driftig gespekuleerd en veel gesuggereerd. Dat laatste hoeft niet negatief te zijn. Met name de bundel 'Language and Sex' geeft naast verslag van vakkundig onderzoek tal van bruikbare wenken voor verdere terreinverkenning. Niet op de laatste plaats daarom is het een inspirerend boek. Maar wie hier onderzoek wil doen dat hout snijdt, zal wel de gedane suggesties streng methodisch moeten operationaliseren.

NOTEN

- (1) Labov 1972, p. 248
- (2) een verhelderende diskussie in Pit Corder (1973), pp. 51 vlg.
- (3) Thorne en Henley 1975b, p. 11
- (4) Labov, p. 243
- (5) Ervin-Tripp 1972, p. 235
- (6) Ervin-Tripp, p. 233
- (7) Thorne en Henley, 1975b, p. 11
- (8) Goffman 1964, p. 134
- (9) Irvine 1974
- (10) Keenan 1974
- (11) Albert 1972
- (12) Darnell 1972
- (13) Mitchel-Kernan 1972
- (14) Goffman (1976) is voor de hele diskussie van belang
- (15) Henley 1975, p. 190
- (16) Schegloff and Sacks 1973, p. 323
- (17) Henley 1975
- (18) Schegloff 1972
- (19) Schegloff 1972
- (20) vgl. Gumperz 1967
- (21) Thorne and Henley 1975b, p. 32; vgl. Barron 1971, p. 24

- (22) De Saussure 1964, p. 187
- (23) Bodine 1975, p. 130
- (24) zie Thorne and Henley, 1975a, p. 220
- (25) Lyons 1969, p. 284
- (26) Lyons p. 287
- (27) Bodine 1975a, pp. 134-135
- (28) Jespersen 1924, p. 233
- (29) Brown and Gilman 1966
- (30) zie Thorne and Henley, 1975a, p. 229
- (31) Kramer 1975, p. 47.

LITERATUUR

- Ethel M. Albert (1972) 'Culture Patterning in Speech Behavior in Burundi', in J. Gumperz and D. Hymes (eds.), Directions in Sociolinguistics, New York, 72-105.
- Gordon W. Allport (1966) The Nature of Prejudice, Reading, Massachusetts.
- Nancy Barron (1971) 'Sex-Typed Language: The Production of Grammatical Cases', Acta Sociologica 14, no. 1-2, 24-72.
- R. Birdwhistell (1973) 'Masculinity and Femininity as Display', in Kinesics and Context, Harmondsworth, 39-46.
- Ann Bodine (1975) 'Sex Differentiation in Language', in B. Thorne and N. Henley (eds.), 130-151.
- Ann Bodine (1975a) 'Androcentrism in prescriptive grammar: singular 'they', sex-indefinite 'he', and 'he or she'', in Language in Society, 4, 129-146.
- Ruth M. Brend (1975) 'Male-Female Intonation Patterns in American English', in Thorne and Henley (eds.), 84-87.
- Dédé Brouwer
Annette van der Post
(1976) Taal en Sexe, Publikaties Instituut voor Algemene Taalwetenschap, Universiteit van Amsterdam, Amsterdam, no. 11.
- R. Brown & A. Gilman (1966) 'The Pronouns of Power and Solidarity', in Th.A. Sebeok (ed.), Style in Language, Cambridge, Massachusetts, 253-276.
- Kathleen Connors (1971) 'Studies in Feminine Agentives in Selected European Languages', in Romance Philology 24, 573-598.
- Regna Darnell (1974) 'Correlates of Cree Narrative Performance', in R. Bauman & J. Sherzer (eds.), Explorations in the Ethnography of Speaking, London, 315-336.
- D. DeCamp (1970) 'Is a Sociolinguistic Theory Possible?' in J. Alatis (ed.), Report on the 20th Annual Round Table Meeting on Linguistics and Language Studies, Washington, D.C., 157-173.
- B. Dubois & I. Crouch (1975) 'The question of tag questions in women's speech: They don't really use more of them, do they?', in Language in Society 4, 289-294.
- Susan Ervin-Tripp (1972) 'On Sociolinguistic Rules: Alternation and Co-occurrence', in Gumperz and Hymes (eds.), 213-250.
- J.L. Fischer (1958) 'Social influences on the choice of a linguistic variant', Word 14, 47-56.

- J. Fishman, ed. (1971) Advances in the Sociology of Language, The Hague.
- Regina Flannery (1946) 'Men's and Women's Speech in Gros Ventre', in IJAL 12, 133-135.
- Erving Goffman (1964) 'The Neglected Situation', in J. Gumperz and D. Hymes (eds.), The Ethnography of Communication, Menasha, Wisconsin, 133-136.
- Erving Goffman (1976) 'Replies and responses', in Language in Society 5, 257-313.
- J. Gumperz (1967) 'The Social Setting of Linguistic Behavior', in Dan Slobin (ed.), A Field Manual for Cross-Cultural Study in the Acquisition of Communicative Competence, Berkeley, 129-134.
- Mary Haas (1964) 'Men's and Women's Speech in Koasati', in Dell Hymes (ed.), Language in Culture and Society, New York, 228-233.
- Nancy M. Henley (1975) 'Power, Sex, and Nonverbal Communication', in Thorne and Henley (eds.), 184-202.
- Dell Hymes (1971) 'Sociolinguistics and the Ethnography of Speaking', in E. Ardener (ed.), Social Anthropology and Language, 47-93.
- Judith T. Irvine (1974) 'Strategies of Status Manipulation in the Wolof Greeting', in Bauman & Sherzer (eds.), 167-191.
- O. Jespersen (1922) Language, Its Nature, Development and Origin, London.
- O. Jespersen (1924) The Philosophy of Grammar, Woking.
- Elinor Keenan (1974) 'Norm-Makers, Norm-Breakers: Uses of Speech by Men and Women in a Malagasy Community', in Bauman & Sherzer (eds.), 125-144.
- Mary Ritchie Key (1975) Male/Female Language, Methuen.
- Cheris Kramer (1974) 'Folklinguistics', in Psychology Today, 8, 82-85.
- Cheris Kramer (1975) 'Women's Speech: Separate But Unequal?' in Thorne and Henley (eds.), 43-56.
- W. Labov (1972) 'The Study of Language in Its Social Context', in Labov, Sociolinguistics Patterns, Philadelphia, 183-259.
- R. Lakoff (1975) Language and Woman's Place, New York.
- John Lyons (1969) Introduction to Theoretical Linguistics, Cambridge.
- Claudia Mitchell-Kernan (1972) 'Signifying and Marking: Two Afro-American Speech Acts', in Gumperz and Hymes (eds.), 161-179.
- E. Nida (1947) Linguistic Interludes, Glendale.
- S. Pit Corder (1973) Introducing Applied Linguistics, Harmondsworth.
- G. Royen O.F.M. (1929) 'De kerfstok van de term 'geslacht'', De Nieuwe Taalgids, 180-188.
- Jacqueline Sachs (1975) 'Cues to the Identification of Sex in Children's Speech', in Thorne and Henley (eds.), 152-171.
- H. Sacks (1972a) 'An Initial Investigation of the Usability of Conversational Data for Doing Sociology', in D. Sudnow (ed.), Studies in Social Interaction, New York, 31-74.
- H. Sacks (1972b) 'On the Analyzability of Stories by Children', in Gumperz and Hymes (eds.), 325-346.

- H. Sacks et al. (1974) 'A simplest systematics for the analysis of turn-taking in conversation', Language 50, 696-735.
- F. de Saussure (1964) Cours de Linguistique Générale, Paris.
- E. Schegloff (1972) 'Sequencing in Conversational Openings', in Gumperz and Hymes (eds.), 346-380.
- E. Schegloff & H. Sacks (1973) 'Opening up Closings', Semiotica 8, 289-327.
- Muriel Schulz (1975) 'The Semantic Derogation of Woman', in Thorne and Henley (eds.), 64-75.
- William Soskin and Vera John (1963) 'The Study of Spontaneous Talk', in Roger Barker (ed.), The Stream of Behavior, New York, 228-281.
- B. Thorne and N. Henley (1975a) Language and Sex: Difference and Dominance, Rowley, Massachusetts.
- B. Thorne and N. Henley (1975b) 'Difference and Dominance: An Overview of Language, Gender and Society', in Thorne and Henley (eds.), 5-42.
- Peter Trudgill (1975) 'Sex, Covert Prestige, and Linguistic Change in the Urban British English of Norwich', in Thorne and Henley (eds.), 88-104.
- Don Zimmerman and Candace West (1975) 'Sex Roles, Interruptions and Silences in Conversation', in Thorne and Henley (eds.), 105-129.